

Проф. д-р Зоран Шуќур,
Правен Факултет,
Студиски Центар за социјална работа,
Универзитет во Загреб

УДК 304-058.3(4)

СОЦИЈАЛНА ИСКЛУЧЕНОСТ: ПОИМ, ПРИСТАПИ И ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈА¹

Резиме:

Популарноста на социјалната исклученост е несразмерна со нејзината концептуална и теоретска втемеленост. Во текстот се говори за проблемите на дефинирање на социјалната исклученост, за основните пристапи, како и обиди за операционализација на овој концепт. Авторот посебно внимание посветува на разграничување на социјалната исклученост од другите концепти или пристапи, особено на разграничувањето на социјалната исклученост и сиромаштијата, бидејќи во почетоците поимот на исклученост се појави како замена за сиромаштијата. Авторот ги анализира предностите и недостатоците на концептуалното пренасочување кон социјалната исклученост. Една од предностите на концептот е што овозможува лесно преоѓање од еден дискурс или парадигма, кон друга. Различните значења и причинители за социјалната исклученост, како и моделите на социјалната интеграција се анализирани преку три парадигми: солидарност, специјализација и монопол. Досега постоеја различни обиди за операционализација на социјалната исклученост. Авторот смета дека комбинацијата од неповолни дистрибуциски и релациони (партиципативни) димензии може да служи како показател за социјална исклученост. Исто така, се укажува на потребата за посложена анализа на индикаторите за исклученост. Концептот на исклученост ги поврза материјалните и социо-психолошките аспекти на животниот стандард. Настојувањата во европската социјална политика за замена на терминот сиромаштија со исклученост, не се сосема оправдани. За да може социјалната политика да ги насочи своите инструменти кон ризичните групи и да спречи сиромаштијата да заврши со маргинализација и ограничена социјална партиципација, се чини разумно дека треба да ги задржи и двата пристапи: сиромаштијата и социјалната исклученост.

Клучни зборови: социјална исклученост, сиромаштија, маргинализација, дистрибутивни и релациони димензии, социјална интеграција, депривација, вклучување.

1. Историјат на концептот на социјална исклученост

Развојот на концептот на социјална исклученост се случува од пред триесетина години. Од влегувањето на развиените индустриски земји во периодот на рецесија кон крајот на 1970-тите, во овие земји во голема мера е присутен порастот на невработеноста и доходната нееднаквост, доаѓа до пораст на си-

ромаштијата, или, општо, до ширење на старите и појава на некои нови социјални проблеми. Порасна бројот на луѓе кои живеат во социјална несигурност, или зависат од разни државни или недржавни програми за помош. Од 1970-тите години се почесто се дискутира за феномените, како што се: „нова сиромаш-

¹ Овој текст е изменета и дополнета верзија на истоимениот текст објавен во "Ревиза за социологија" 45-60.

тија”, „нова невработеност” и „нови ризици”. Токму поимот социјална исклученост требаше да укаже на овие нови социјални проблеми и на поврзаноста меѓу различните процеси во општеството (економски, социјални, политички и други).

Поимот социјална исклученост има француско потекло. Самиот израз „исклучени” (франц. *les exclus*) се припишува на Рене Леноар, кој во 1970-тите години бил државен секретар за социјални прашања во француската влада. Тој во 1974 година ја објавил книгата под наслов „Исклучен, секој десетти Французин” (*Exclus, un Français sur dix*), во која поимот социјално исклучени не е јасно дефиниран, но се чини дека се однесува на лицата кои не се опфатени со традиционалниот систем на социјална заштита. Леноар признава дека заслугата за инвенција на терминот треба да му се припише на издавачот, кој од неколкуте понудени наслови за книгата го избрал токму терминот „исклучени” (еден од алтернативните наслови бил и „Поинаква Франција”). Тој меѓу исклучените ги набројал следните категории: ментално ретардираните, физички неприспособените (хендикепираните и лицата со инвалидитет), како и социјално неприспособените (зависници, деликвенти, малтретирани деца, алкохоличари, психо-болни, невработени, луѓе склони кон самоубиство, маргинални и асоцијални лица). Исклученоста ги зафаќа сите категории во општеството, сите социјални слоеви и сите возрастни групи. Ниту едно семејство, без разлика дали е работничко, од средна или висока класа, не може да гарантира дека нивните деца нема да станат зависници, деликвенти, или дека нема да избегаат од дома.

Очигледно под влијание на Франција, терминот социјална исклученост подоцна го прифаќаат институциите на Европската унија (ЕУ), кои одиграле важна улога во неговиот развој и ширење. ЕУ го отвори патот за влез на концептот на социјална исклученост во меѓународниот простор и институционално го воведо овој поим во политичкиот и истражувачкиот речник, наметнувајќи го на земјите со различни јазични и културни традиции (Sagasepo, 2001). Европската комисија првпат го спомнува терминот исклученост во еден свој документ од 1988 година, пред крајот на т.н.

Втора програма за борба против сиромаштијата (Commins, 1995). Веќе наредната година, Советот на министри усвојува Резолуција за „Борба против социјалната исклученост”. За време на спроведувањето на Третата програма за борба против сиромаштијата (1989-1994), терминот социјална исклученост е прифатен како дистинктивен концепт, различен од поимот сиромаштија. Во 1990-тите години се случува засилена интеграција на социјалната политика на ЕУ, што влијаеше врз оформувањето на заедничката стратегија за борба против социјалната исклученост - т.н. модел на отворена координација (open method of coordination - OMC). Централната улога на концептот на социјална исклученост во рамките на т.н. европски социјален модел е потврдена во текот на деведесеттите години со почетокот на новиот милениум, преку низа документи (договорите од Маастрихт, Амстердам, Ница, Социјалниот протокол, Лаекенските индикатори, итн.).

Иако дискусиите за социјалната исклученост не се само ограничени на земјите на ЕУ (Rogers, Gore и Figueiro), исклученоста е примарно европски, или „евроцентричен” концепт. Истражувачите и политичарите во земјите од третиот свет повеќе се потпираат врз старите концепти на: сиромаштија, нееднаквост, маргиналност и „периферен капитализам” (Faria, 1995), додека доминантните концепти во американскиот и англосаксонскиот истражувачки и политички речник и натаму се: сиромаштија, маргиналност, поткласи и социјална зависност.

2. Проблеми на дефинирање на социјалната исклученост

Многумина се согласуваат дека концептот на социјална исклученост е магловит, нејасен и повеќезначаен. Некои тврдат дека терминот исклученост е нов само по името, додека содржински генерално се поклопува со класичните поимања за: сиромаштија, маргиналност и дискриминација. Се поставува прашањето: дали социјалната исклученост е нов концепт кој ги одразува новите обележја на реалниот свет или, пак, со него само се заменуваат старите концепти? Постојат приличен број аргументи во прилог на двете гледишта. Дали во голема мера се разликува, на пример, поимот исклученост од поимите маргиналност

или поткласи или, пак, се работи само за различни дискурси, карактеристични за научните и културните традиции на одредени земји (Fassin, 1996)? Очигледно се работи за три дискурси, или три интерпретативни системи кои објаснуваат слични општествени појави, служејќи се со различни просторни метафори (Табела 1). Трите споменати пристапи ги одразуваат различните научни традиции и шко-

ли на размислување. Првите, односно вторите членови на оваа дихотомија (внатре/центар/горе, односно надвор/периферија/долу) опишуваат исти, или слични делови на стварноста, бидејќи лицето кое се наоѓа „надвор“, често ќе биде маргинализирано (на „периферијата“ на општеството) и ќе се наоѓа „долу“, блиску до дното на општеството.

Табела 1: Три пристапи на интерпретација на општествениот простор

	Социјална исклученост	Маргиналност	Поткласа
Земји во кои пристапите се доминантни	Европски земји (земји на ЕУ)	Земји на третиот свет (латиноамерикански земји)	Англосаксонски земји (САД, Канада, В. Британија)
Влијателни мислители	Диркем	Парк, Стоквист	Вилсон Мјуреј
Тип на просторна дохотомија	Внатре/надвор	Центар/периферија	горе/долу

Засега не може да зборува за усогласена и општоприфатена дефиниција на социјалната исклученост. Социјалната исклученост треба, пред сè, да се сфати повеќе како т.н. „чадор-концепт“, отколку како поим што може прецизно да се операционализира. Поради ширината на концептот, сите дефиниции на исклученоста имаат одредена мера на арбитрарност и зависат од идејната и теориската појдовност на авторите.

Една од почесто цитираните дефиниции на социјалната исклученост е онаа на Бурхарт, Ле Гранд и Пишо (1999), која во социјално исклучени ги набројува оние членови на општеството кои не можат да партиципираат во нормалните активности на граѓаните на тоа општество, иако би сакале, но тоа им го оневозможуваат факторите надвор од нивна контрола. Во оваа дефиниција акцентот е на концептот „нормални“ активности и желбата на авторите да ја разграничат недоброволната исклученост од доброволното повлекување или самоисклученоста. Според споменатата дефиниција, оние кои доброволно се повлекуваат од општеството нема да бидат сметани за исклучени. Но, одредени автори, како Бари (1998) укажаа дека не е едноставно да се каже дали еден чин е доброволен, или не (на пр. ако некој се самоисклучил во ситуација кога бил соочен со дискриминација

и непријателски ставови). Бари смета дека не се исклучени само оние кои сакаат да учествуваат во општеството, а се спречени во тоа од фактори врз кои не можат да влијаат, туку, генерално, сите поединци (или групи) кои немаат можности за учество во општествените активности, без разлика дали сакаат да учествуваат, или не.

Исто така, често концептот на социјална исклученост се поврзува со Маршаловиот (1950) концепт на „граѓански статус“ (citizenship). Имено, исклученоста се сфаќа како неуспех во еден, или повеќе клучни општествени системи (Бергман, 1995, 1997; Влемник и Бергман, 2001; Шофе, 2001; Алден и Томас, 1998; Сарачено, 2001):

- Демократско-правен систем, што обезбедува граѓанска или цивилна интеграција;
- Работно-пазарен систем, што ја промовира економската интеграција;
- Систем на социјална заштита, што ја промовира социјалната интеграција;
- Семеен систем и систем на локалната заедница, што ја обезбедуваат интерперсоналната интеграција.

Чувството на припадност или исклученост ќе зависи од ситуацијата во сите четири

системи. Да се биде цивилно интегриран значи да се биде еднаков или рамноправен пред другите во демократскиот систем. Економската интеграција имплицира пристап до вработувањето и економските добра. Да се биде социјално интегриран значи да може да се има корист од надоместоците, или социјалните услуги што ги нуди државата. Интерперсоналната интеграција подразбира воспоставување и одржување семејни, пријателски или соседски врски, што се важни во случај на потреба од морална поддршка, дружење или помош. Сите четири општествени системи се важни и меѓусебно комплементарни: ако е еден слаб, другите треба да бидат посилен. Секако дека се во најлоша ситуација оние кои се неуспешни во сите системи. Социјалната исклученост станува сериозен проблем доколку некој е социјално исклучен од повеќе системи или на повеќе димензии (ако е некој исклучен само на една димензија, тоа, често, не значи дека се работи за вистинска социјална исклученост) и доколку исклученоста има релативно траен карактер (трае низ подолг временски период).

2.1 Социјална исклученост и сиромаштија

Постојат значајни проблеми околу разграничување на сиромаштијата и социјалната исклученост. Дали сиромаштијата е потесен или поширок поим од исклученоста? Данскиот социолог Петер Абрамсон (1995) смета дека исклученоста е само поинаков израз за сиромаштијата („старо вино во нови шишиња“). Тој вели дека многу политичари и влади во развиените земји не сакаат да го користат терминот сиромаштија, на крајот од 20 и почетокот на 21 век, бидејќи сиромаштијата претставува знак за неуспешност на нивната власт и моделот на социјална држава што го подржуваат.

Едни ги прифаќаат поимите сиромаштија и социјална исклученост како синоними, други исклученоста ја подредуваат на сиромаштијата, додека трети, пак, сиромаштијата ја дефинираат како облик на исклученост. Сепак, поголемиот дел автори не ги поистоветуваат сиромаштијата и исклученоста. Додека сиромаштијата главно се сведува на материјална димензија, или „недостиг на ресурси“,

исклученоста подразбира многу, многу повеќе од недостиг на пари (таа по својата природа е плуродимензионален концепт). Луѓето можат да бидат исклучени од различни подрачја на општествениот живот: вработување, образование, домување, социјални врски, почит, итн. Целта на борбата против сиромаштијата е распределба на ресурси, додека исклученоста настојува да обезбеди повеќе од распределба на добра, да обезбеди социјална интеграција и учество.

Анализирајќи ги разликите меѓу сиромаштијата и социјалната исклученост, авторите најчесто ги нагласуваат следните обележја, или предности на концептот на социјална исклученост: сеопфатност, мултидимензионалност, релативност, делување, динамичен карактер (Аткинсон, 1998; Рум, 1995, 1999; Бергман, 1995, 1997; Влемник и Бергман, 2001). Концептуалниот премин од поимот сиромаштија, кон поимот социјална исклученост се толкува како промена на перспективата: од статичен, кон динамичен пристап; од еднодимензионален, кон повеќедимензионален пристап; од дистрибутивни, кон релативни прашања; од истакнување на индивидуалните и семејните ресурси, кон истакнување на ресурсите на локалната заедница; од континуитетот на нееднаквост, кон катастрофално раскинување на социјалното ткиво.

Меѓутоа, прилично е оспорувано стојалиштето дека пристапот на социјалната исклученост за првпат ги воведува во анализа елементите на повеќедимензионалност, релативност, динамичност, дисконтинуитет, и сл. Голем број на истражувачи на сиромаштијата биле свесни за неговата мултидимензионална природа уште од 1970-тите години (Таусенд, 1979; Мек и Ленсли, 1985; Нолан и Вилен, 1996). Класичните студии на сиромаштијата биле свесни за динамичната или времената димензија на сиромаштијата (на пр. обидите да се истражат процесите на интергенерационална преносност на сиромаштијата). Исто така, пред појавата на концептот на социјална исклученост, воочена е важноста од колективните, или заедничките ресурси, т.е. дека нееднаквата достапност на ресурсите во локалната заедница (неквалитетни училишта или болници, оддалечени продавници, лош јавен транс-

порт) придонесуваат за одржување на индивидуалната сиромаштија.

Придонесот на концептот на социјална исклученост се состои во тоа што тој ги зацврсти оние пристапи кои настојуваа да докажат дека проблемите на општествената партиципација не можат да се сведат само на недостиг на материјални ресурси. Потребно е да се истражат и други причинители на неучеството, или нецелосното учество во општествениот живот, како што се: дискриминацијата, хроничната болест, географската локација, културниот идентитет, и сл.

Материјалните ресурси и натаму остануваат клучен фактор на неучеството, но тие не се единствени причинители. Пристапот на социјалната исклученост битно не ја измени насоката на анализа, туку, пред сè, изменет е акцентот на анализата (Хилс, 2002; Аткинсонс, 2002). Овој концепт, за разлика од поимот сиромаштија, ги нагласува во поголема мера некои аспекти на социјалната нееднаквост, како што се: повеќедимензионалноста, социјалната партиципација, нематеријалните аспекти на животниот стандард, и сл.

Табела 2. Парадигми на социјалната исклученост

	Солидарност	Специјализација	Монопол
Политичко-идеолошка традиција	Француски републиканизам	Англоамерикански либерализам	Европска левица
Причини за исклученост	- слабеење на колективните вредности (свест) - кинење на врските меѓу поединецот и општеството	- препреки на доброволните размени	- нееднаков (класно условен) пристап кон ресурсите
Борба против исклученоста	- индивидуални права и обврски за национална солидарност - важност на јавните институции	- права и обврски во договорна смисла - ограничена јавна интервенција	- проширување на еднаквите права на граѓанскиот статус - партиципација во заедницата

3.1 Парадигма на солидарноста

Пристапот на солидарноста е карактеристичен за Франција и се заснова врз Диркемовиот поим за социјалните врски и неговата концепција за општеството (општеството се сфаќа како нормативна и морална појава, како збир на убедувања и верувања што ги делат членовите на општествената заедница). Либералниот индивидуализам (кој се сведува на тоа дека секој треба да ги следи своите интереси и на тој начин општеството ќе биде

3. Парадигми или дискурси на социјалната исклученост

Подеталните анализи покажуваат дека постојат големи разлики меѓу земјите во однос на содржинското одредување и пристапот кон социјалната исклученост. Поаѓајќи од мноштвото значења на поимот исклученост, Х. Силвер (1994) смета дека тие значења можат да се анализираат и интерпретираат во рамки на неколку клучни парадигми. Парадигматските концепции на исклученоста, кои авторката Силвер ги нарекува солидарност, специјализација и монопол, ги одразуваат различните теоретски и политичко-идеолошки перспективи, или дискурси (францускиот републиканизам, англосаксонскиот либерализам и европската социјалдемократија). Секоја парадигма дава различни причини за исклученоста, имајќи ги на ум специфичната концепција на општествата, како и посакуваните модели на општествена интеграција (табела 2).

интегрирано) не е доволна основа за социјална интеграција. Потребна е колективна свест која ќе ги поврзе поединците со општеството. Исклученоста се јавува тогаш кога доаѓа до распаѓање на социјалните врски и исчезнување на солидарноста меѓу поединецот и општеството. Солидарноста овде подразбира „општествени“ односи во потесна смисла на зборот - односи меѓу поединецот, групата и општеството - а помалку политички или пазарни односи. Исклученоста не се гледа само како економско - политички проблем (како

економска или политичка маргинализација), туку како недостиг на солидарност и јаз во социјалната структура. Со поимот солидарност се поврзуваат економските и социјалните компоненти на животот (на пр., за Диркем поделбата на трудот не е само фактор кој води до поголема продуктивност и производност, туку и кон поголема поврзаност меѓу луѓето, создавајќи еден тип на солидарност, која тој ја нарекува органска солидарност).

Може да зебележиме дека францускиот дискурс ги истакнува во прв план „социјалните“, или колективните врски. Во средиштето на дискурсот се социјално аномиските однесувања и потребата да се неутрализираат механизмите што ги произведуваат таквите однесувања. Социјално исклучените, заради одредени причини, се наоѓаат надвор од социополитичкиот поредок, бидејќи не се во можност да воспостават, или да ги одржат социјалните врски. Типичен пример за социјално исклучени се самците (најчесто машки лица, со различни индивидуални или социјални хендикепи), кои е потребно да се интегрираат или реинтегрираат. Должност на општеството и државата (на пр. преку социјалните работници) е активно да ги откриваат социјално исклучените, со цел да се обидат да ги обноват нивните социјални врски, или да им обезбедат можност за интеграција. Во оваа перспектива, клучен концепт е „договорот за вклучување“, кој е поблизок до концептот на Русоовиот општествен договор со кој се уредуваат темелните односи во општеството, отколку до поимот на индивидуалниот работен договор. Принципот на реципроцитет ја нагласува одговорноста на заедницата и социјалните работници, но и на корисниците. На тој начин, социјалната исклученост не е ориентирана на истакнување на обврските на корисникот (како во САД или Велика Британија), туку повеќе на нивната преговарачка моќ и активност. Овие настојувања го надминуваат нивото на паричната помош, или помошта при вработувањето, опфаќајќи мерки за борба против чувствата на искоренетост и изолираност.

3.2 Парадигма на специјализација

Пристапот на специјализација е карактерис-

тичен за англоамериканскиот либерализам. Либералната идеологија го сфаќа општеството поинаку од Диркемовиот пристап, односно како мрежа на доброволни размени меѓу са мостојните поединци кои имаат свои интереси и мотиви. Општествените групи меѓусебно се поврзуваат поаѓајќи од своите посебни интереси и желби, што создава културен и политички плурализам. Исклученоста е резултат на специјализацијата (економска поделба на трудот, социјална диференцијација и раздвојување на општествените сфери на делување). Всушност, исклученоста е индивидуална по својата природа, но причините за исклученоста не се само во индивидуалните желби, туку и во структурите што создаваат индивидуален натпревар и соработка. Исклученоста настанува тогаш кога сферите на делување не се соодветно раздвоени, или кога се користат несоодветни правила во одредена сфера, или кога се поставуваат бариери на слободното движење меѓу сферите. На пример, често се јавуваат тензии меѓу сферата на цивилното општество, која се темели врз слобода, и меѓу јавната сфера, која се темели врз еднаквост и демократија. Еден поединец не мора да биде вклучен во сите сфери. Меѓутоа, кога групните граници ги спречуваат поединците слободно да учествуваат во социјалните размени, тогаш исклученоста се јавува како форма на дискриминација. Сепак, се смета дека групниот и пазарниот натпревар, како и заштитата што ја обезбедува либералната држава ја спречуваат споменатата форма на исклученост.

Концептот на исклученост е надвор од англосаксонската традиција, во која доминираат поимите на културата на сиромаштија и поткласи. Фокусот во оваа традиција е ставен на институционалните бариери и форми на дискриминација, како и на социјалната диференцијација, како последица на индивидуалните активности. Должност на општеството е да ги отстранува бариерите, а поединецот да направи најдобар избор од понуденото. Концептот на исклученост овозможи повторен осврт на културата на сиромаштија преку нешто поинаква и побогата призма (мултидимензионалност, социјални мрежи, самоперцепција). Од друга страна, социјалната исклученост го насочува вниманието на социјалните, наспроти индивидуалните механизми кои во-

дат до губење на чувството на припадност (дискриминација на пазарот на трудот, пристап кон социјалните надоместоци, домување, кредит, или потрошувачка). Од оваа перспектива произлезе интересот за механизмите кои доведуваат до појава на сиромаштија меѓу вработените и социјалната зависност (поврзани со социјалната држава).

3.3 Парадигма на монополот

Пристапот на монопол е карактеристичен за европската левица. Овој пристап, што доаѓа од идеите на К. Маркс и М. Вебер, на општеството гледа како на низа целини, хиерархиски поредени согласно односите на моќ и доминација. Исклученоста се јавува како последица на формирање на групни монополи и т.н. социјално затворање. Моќните класни и статусни групи, кои имаат свои културни и социјални идентитети и институции, по пат на социјално затворање го ограничуваат пристапот на „аутсајдерите“ кон значајни ресурси (добри работни места, надоместоци, образование, урбана локација, статусни облици на потрошувачка). По пат на културни и институционални разлики поединците се држат не само надвор од одредени граници против нивната волја, туку така се одржува и општествената нееднаквост. Исклучените поединци не само што немаат пристап кон значајните ресурси, туку се и предмет на доминација или експлоатација, додека т.н. вклучени или „инсајдери“ уживаат монопол над ресурсите. Нагласокот е врз групните разлики што создаваат нееднаквост, а нееднаквоста и економската експлоатација водат кон исклученост.

Додека либералната парадигма ги истакнува разликите на социјалната зависност за сиромашните, парадигмата на монополот ги нагласува културните, материјалните и симболичките привилегии на инсајдерите како причина за исклученост на аутсајдерите. Вклучувањето се состои во проширување на правата на граѓанскиот статус на аутсајдерите. Дискурсот на социјално затворање може да се примени и на меѓународен план (на пр. на односите меѓу ЕУ и другите земји). Оние автори, кои ја гледаат ЕУ како „европска тврдина“, ги истакнуваат внатрешните и надво-

решните бариери што им пречат на некои групи да учествуваат со целосен граѓански статус. Додека во либералниот дискурс вниманието е примарно насочено кон правата што создаваат социјална зависност (правата од социјална помош), пристапот на монополот во средиште на интересот ги става стандардните социјални права (заштита од невработеност, пензиското осигурување, итн.). Парадигмата на монополот главниот проблем го гледа во дарешливите и презаштитените социјални права на инсајдерите, кон кои другите групи имаат мошне ограничен пристап. Во овој случај, вклученоста имплицира не само проширување на пристапот кон правата, туку и трансформација на системот на социјална сигурност, со намера истиот да стане поинклузивен и поприспособен кон индивидуалните и социјалните ризици и различните животни околности.

4. Операционализација на социјалната исклученост: димензии и индикатори

Дури и кога е постигната согласност околу некои теоретски аспекти на исклученоста, остануваат проблемите поврзани со процесот на операционализација. Не постои стандарден инструмент за истражување на социјалната исклученост. Од тие причини, важно е прашањето: како воопшто да се мери социјалната исклученост? Пристапите кон социјалната исклученост во рамки на земјите на ЕУ, главно се потпираат врз две истражувачки традиции: англосаксонската традиција на истражување на сиромаштијата, која ги нагласува дистрибуциските аспекти на социјалната исклученост, и француската (франкофонската) традиција, која ги истакнува релационските аспекти на социјалната исклученост (нееднаква социјална партиципација, односно недостиг на моќ, или кинење на социјалните врски). Дистрибуциските димензии се однесуваат на распределба на финансиските/материјални добра и „општествените“ награди меѓу поединците/групите, додека релационските димензии ги опфаќаат социјалните врски и односи (исклученост на поединците/групите од социјалните мрежи, заеднички вредности или идентитет). Авторите се согласни дека комбинацијата од дистрибуциски и релационски димензии може да понуди подобра перспектива за истражување на социјалната не-

еднаквост, отколку истражувањата на сиромаштијата кои се концентрираат само на материјалната димензија. Се поаѓа од фактот дека дистрибуциските и релационите димензии се поврзани: колку е понеповолна дистрибуциската ситуација (мали примања, низок животен стандард, лоши станбени услови), толку поединците почесто ќе имаат прекинати социјални врски, слаба политичка партиципација и други симптоми на нематеријална депривација.

Меѓутоа, новите истражувања ја доведуваат во прашање емпириската и теоретската валидност на тезата за поврзаноста на исклученоста со сиромаштијата, на невработеноста со сиромаштијата, на социјалната изолираност и сиромаштијата/невработеноста. Овие врски варираат не само меѓу општествените групи, во зависност од траењето на искуството, туку и меѓу земјите, зависно од типот на системот на социјална сигурност, култура и семејни релации (Паугам,

1995, 1996). Густите мрежи во кои живеат сиромашните и невработените во јужноевропските земји го побиваат втемеленото мислење за економско исклучените како социјално изолирани. За таа цел, потребно е потемелно да се анализира исклученоста на ниво на индивидуални и социјални права, како и на ниво на членство во заедницата. Членството во заедницата, без индивидуални права, може да биде на еднаков начин исклучувачки, како и можноста за пристап кон социјалните права, без членство во заедницата. Најсериозна форма на исклученост се јавува кога и двата типа на права се оневозможени.

Поединечни студии, или авотри, наведуваат различен број димензии или подрачја на социјална исклученост (Табела 3). Бројот на подрачја и изборот на индикатори зависат од теориските становишта на авторите, како и од тоа чија социјална исклученост истражуваме: кај децата и младите, кај старите, кај работното, или вкупното население.

Табела 3. Примери на операционализација на социјалната исклученост (димензии)

Автори	Димензии на исклученост
ЕУ (Лаекен индикатори) (2001)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Финансиска сиромаштија 2. Пазар на труд (вработеност) 3. Здравје 4. Образование
Бурхард, Ле Гранд и Пишо (2002)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Потрошувачка 2. Производство 3. Политички ангажман 4. Социјална интеракција
Бенке (2001)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пазар на труд 2. Животен стандард 3. Финансиска сиромаштија 4. Домување 5. Образование 6. Резиденцијална област 7. Социјални односи 8. Политички ангажман 9. Аномија 10. Анксиозност 11. Долгорочно лоши животни услови
Галие и Паугам (2004)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пазар на труд 2. Сиромаштија 3. Социјална изолација
Цаклоглу и Пападопулос (2002)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Финансиска сиромаштија 2. Животни услови 3. Нужни животни активности и потреби 4. Социјални односи

Поги (2003)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Основни потреби 2. Приход 3. Квалитет на живот 4. Домување 5. Социјални односи 6. Здравје 7. Еколошки услови 8. Пазар на труд
Кунц (2003)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Финансиски капитал 2. Човеков капитал 3. Социјален капитал 4. Физички капитал
Кронауер (1998)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Исклученост од пазарот на трудот 2. Економска исклученост 3. Културна исклученост 4. Социјална изолација 5. Просторна исклученост 6. Институционална исклученост

Забелешка: Секоја од димензиите се мери преку еден, или повеќе индикатори

Значителни тешкотии постојат во начинот на анализа на индикаторите на исклученоста. Дали димензиите, или индикаторите треба да ги анализираме независно едни од други, или, пак, е потребно на создавање кумулативен, или композитен индекс на социјална исклученост? Заради проблемите на дефинирање на социјалната исклученост, како и заради ограниченоста на искуствата со исклученост на мошне мала група поединци, голем број автори во емпириските истражувања го прифаќаат концептот на мултидимензионална депривација, како замена за социјална исклученост. Можно е да се анализираат општествените групи согласно степенот на кумулација на димензиите на исклученост, што значи дека би можеле како исклучени да ги сметаме сите оние кои се депривирани на две, или повеќе димензии (без ралика кои се тие димензии). Таквата анализа би била повеќедимензионална, но не би ја земала предвид поврзаноста меѓу дистрибуциските и релациските димензии. Меѓутоа, доколку е некој депривиран само во дистрибуциска (материјална) смисла, тогаш може да стане збор за сиромаштија, но не нужно и за “социјална исклученост”. Од друга страна, кога поединците се депривирани само во релациска, но не и во дистрибутивна смисла, тогаш станува збор за социјална изолација, но не нужно и за социјална исклученост (Бари, 1998). Конечно, социјалната исклученост е можно да се анализира како потесен концепт (т.н. “реална” или “вистинска” исклученост). “Реалната” исклученост би претста-

вувала секогаш комбинација на една, или повеќе дистрибуциски димензии и една, или повеќе релациски димензии.

Начинот на анализа на емпириските показатели станува значаен пред сè заради тоа што студиите за социјална исклученост покажуваат дека нема концентрација на димензиите на исклученост меѓу населението. Повеќедимензионалната деприваност, како и комбинацијата на материјалната и релациска исклученост, претставува обележје на релативно мал број луѓе во развиените европски земји. Во Германија никој не бил погоден со повеќе од 5, од можните 11 димензии, додека пак 8% од населението било исклучено од 3, или повеќе подрачја (Бенке, 2001). Во 12 земји на Европската унија процентот на населението што е исклучено од 3, или од максимално можни четири димензии, изнесувал меѓу 1-6% (Цаклоглу и Пападопулос, 2002). Во Велика Британија, бројот на исклучените од 3, или вкупно 4 подрачја, бил помал од 2,5% (Бурхард, Ле Гранд и Пишо, 2002). Бројот на повеќедимензионално депривирани (депривирани од две, или повеќе димензии) во Хрватска изнесувал 13,5%, додека, пак, уделот на “вистински” исклучените (комбинација на дистрибуциски и релациски димензии) изнесувал околу 2% (Шукур, 2006).

5. Заклучни разгледувања

За Турејн (1992) социјалната исклученост е постмодерен феномен заради тоа што цен-

трални проблеми во постмодерните општества не се нееднаквоста и хиерархијата, туку хоризонталната сегрегација и одбивање на вклучувањето. Фокусот веќе не е на нееднаквостите и нивното поправање, туку на интеграцијата, вклучувањето, или повторното вклучување. Абрамсон (1997) истакнува дека социјалната исклученост се перцепира како постмодерен концепт не затоа што луѓето во постмодерните општества имаат пософистицирани потреби, туку затоа што во таквите општества е мошне потешко да се откријат причините за социјалната интеграција. Денес, активниот граѓански статус е поврзан со експлозија на “различности”, кои порано били скриени или потиснати.

За полезноста и применливоста на концептот на социјална исклученост постојат спротиставени гледишта. Можеби поимот социјална исклученост ги сензибилизираше истражувачите и креаторите на социјалните мерки да прифатат широка програма на дејствување. Концептот на исклученоста навистина го насочи вниманието на оние аспекти на социјална нееднаквост, кои биле запоставувани во рамки на традиционалните пристапи кон сиромаштијата, маргиналноста, или дискриминацијата. Тој ги воведува во анализа социопсихолошките аспекти и ги поврза аспектите на социјалната депривација со индивидуалната партиципација и општествената стабилност. Магловитоста на поимот им дава можност на политичарите да го посвојат истиот како главен социјалнополитички концепт и, притоа, да го користат како стратегиски концепт без да мораат прецизно да ја наведуваат неговата суштина. Концептот на исклученост е приспособлив, што означува дека тој може да се адаптира на различни контексти.

Покрај ова, поимот на социјална исклученост е погоден поради тоа што служи како средство за движење помеѓу парадигмите и дискурсите кои се мошне различни, овозможувајќи лесно преоѓање од една алтернатива, кон друга. На пример, Левитас (1998) укажува на три начини (дискурси) на употреба на поимот социјална исклученост во Велика Британија: 1) „редистрибутивен дискурс” (како причини за нееднаквоста ја нагласува сиромаштијата и нецелосниот граѓански статус);

2) „морален дискурс на поткласи” (како причини за исклученост ги истакнува индивидуалните морални особни на сиромашните); 3) „дискурс на социјална интеграција” (кој во вработувањето го гледа главниот фактор на борбата против исклученоста). Различни пристапи кон социјалната исклученост се евидентни и во ЕУ. Дискурсот на ЕУ се движеше од истакнување на пристапот кон социјалните права, до нагласување на вработувањето како главен механизам на социјалното вклучување. Еднаш се инсистира на важноста на концептот на социјалните права (да се обезбедат за сите еднакви можности и пристап кон пазарот на трудот, образованието, здравствената заштита, правниот систем, одлучувањето и партиципацијата), додека другпат социјалните права се интерпретираат на сосема традиционален начин, т.е. проблемите на исклученост и вклученост, главно, се сведуваат на учество на пазарот на труд (вработувањето се смета како клучен фактор за интеграција, додека невработеноста, особено долготрајната, за најважен фактор на исклученоста). Меѓутоа, Левитас (1996) смета дека е проблематично да се смета само платената работа како механизам на општествена интеграција. На тој начин се игнорираат типовите на интеграција што се остваруваат низ другите институции. Интеграцијата на пазарот на труд не мора секогаш да има посакувани ефекти (статусот што го имаат поединците во платената работа е нееднаков и нужно не создаваат социјална кохезија). Бројни студии за младите покажуваат дека, иако невработени и неинтегрирани на пазарот на труд, можат да бидат интегрирани во општеството, благодарјќи на социјалните мрежи што им помагаат да ја избегнат социјалната изолација. Наместо интеграција преку платената работа, тие се интегрираат во некои алтернативен, но содржински начин на живот.

Постојат, пак, автори кои мислат дека пристапот на социјална исклученост е сосема бескорисен, бидејќи нема усогласена дефиниција, при што, широката и нејасна дефиниција концептот го прават практично неупотреблив, и на тој начин поимот исклученост претставува само уште една алка во ланецот на изменетите терминологији. Според мислењето на Сандерс и Цуоми (2002), концептот на исклученост води кон политика што го

поткопува потпирањето врз сопствените сили, бидејќи смета дека она што им се случува на другите не е нивна вина и на тој начин се оправдуваат барањата за поголема редистрибуција. Некои автори го гледаат проблемот и во дуалноста (статитичноста) на концептот на социјална исклученост (исклучени наспроти вклучени), со што не им се дозволува на луѓето можност да изберат делување надвор од општествената „матица“ (mainstream) или, пак, истовремено да бидат и исклучени и вклучени. Дуалниот концепт не ги зема предвид разбирањата за алтернативните поткултури или контракултури, во кои луѓето можат да го пронајдат своето место и да развијат сопствени сфаќања за светот и своето место во него. Ваквите простори, во кои доминира исклученоста од општествената моќ, можат да се користат за спротиставување на општествената „матица“ и да претставуваат алтернативни погледи на вистината.

Во поголемиот дел од дискусиите, елиминирањето на исклученоста се смета за „добра работа“, бидејќи многумина сметаат дека исклученоста треба да се сфати како нешто лошо. Социјалната исклученост претставува пандан на збирот на позитивни улоги и карактеристики на „вклучениот“ поединец (продуктивниот и одговорниот граѓанин кој заработува средства за семејството и кој плаќа даноци). Очигледно дека ваквите пристапи кон исклученоста поаѓаат од сликата на општеството во која, било какво оддалечување од моралниот поредок, кој ги поврзува групите преку заедничките обврски и права, се перцепира како општествено зло. Општеството е морална заедница со мрежи за заедничка поддршка, во која „социјалните жртви“ го губат допирот со овие мрежи, а задачата на социјалната политика е да ги реинтегрира во споменатите мрежи. Зацртаното сфаќање за општеството претставува форма на неофункционалистичка теорија, или „нео-Диркемова хегемонија“ (Левитас, 1996). На овој начин се запоставува комплексноста на идентитетот што ги карактеризира луѓето во нивните односи со другите луѓе, заедницата, пазарот или државните структури, како и фактот дека општеството може опресивно да делува кон некои групи (познати се случаите на морална паника поради активностите на младинските поткултури, бидејќи се сметало дека претста-

вуваат закана за социјалната интеграција). Како што тврди и Портер (2000), вклученоста во главните текови на општеството, за некои жени може да значи крајно негативно искуство на експлоатација, дискриминација и понижување. Можно е некои групи да сакаат да останат „(полу)оддалечени“ од општеството, така што насилното прекинување на нивната „исклученост“ би било неправедно и репресивно. Поединечни автори со право ја истакнуваат потребата на некои групи кои не се стремат кон вклучување, да имаат сопствен (географски) простор. Политиката на вклучување може да имплицира потреба за менување на општествената „матица“, а не само очекување дека маргиналните групи мора да се приспособат кон неа.

Истражувањата покажуваат дека постојат преклопувања меѓу индикаторите за сиромаштија и исклученост, иако таквото преклопување е помало, отколку што се очекуваше. Социјалната исклученост не мора нужно да оди заедно со сиромаштијата, ниту, пак, сиромаштијата мора да резултира со процес на исклучување. Консеквентно, замената на термините сиромаштија со исклученост, во дискусиите за европската социјална политика не е сосема оправдана. За да може социјалната политика да ги насочи своите инструменти кон ризичните групи и да спречи сиромаштијата да резултира во маргинализација и ограничено општествено учество, се чини разумно дека истата ќе мора да ги задржи и двата пристапа: и сиромаштијата и социјалната исклученост.

Најважниот фактор за ограничување на можноста за општествено учество е кулмирање на повеќе аспекти на депривација и истовремена повеќедимензионална деприваност во материјална и социопсихолошка смисла. Покрај ова, се чини дека долготрајното одржување на лошите животни услови силно влијае врз социјалната исклученост. Кога неповолните околности се зацементирани подолго време, голема е веројатноста дека ќе се појави перцепција за ограничена општествена партиципација, што значи чувство на беспомошност и ограничен пристап кон институциите. Задача на социјалната политика и социјалната работа е да ја спречат долготрајната и кумулативната депривација. Во

колкава мера социјалната исклученост ќе ги погодува граѓаните на една земја, зависи не само од нивните лични карактеристики, туку и од моделот на социјална држава, или социјална политика.

*Превела од хрватски јазик:
Маја Геровска Мутев*

ЛИТЕРАТУРА:

- Abrahamson, P. (1995) Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles? *Družboslovne razprave* 11(19-20): 119-136.
- Abrahamson, P. (1997) Combating Poverty and Social Exclusion in Europe, in W. Beck, L. van der Maesen i A. Walker (eds.) *The Social Quality of Europe*. The Hague: Kluwer Law International.
- Alden, J., Thomas, H. (1998) Social Exclusion in Europe: Context and Policy. *International Planning Studies* 3(1): 7-13.
- Atkinson, A. B. (1998) Social Exclusion, Poverty and Unemployment, in A. B. Atkinson, J. Hills (eds.) *Exclusion, Employment and Opportunity*. CASEpaper 4. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics
- Barry, B. (1998) Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income. CASEpaper 12. London: Centre for Analysis of Social Exclusion, London School of Economics.
- Berghman, J. (1995) Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical Framework, in G. Room (ed.) *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Berghman, J. (1997) The Resurgence of Poverty and the Struggle Against Exclusion: A New Challenge for Social Security in Europe? *International Social Security Review* 50(1): 3-21.
- Böhnke, P. (2001) Nothing Left to Lose? Poverty and Social Exclusion in Comparison. *Empirical Evidence on Germany*. Berlin: Social Science Research Center.
- Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. (1999) Social Exclusion in Britain 1991-1995. *Social Policy and Administration* 33(3): 227-244.
- Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. (2002) Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure, in T. Burchardt, J. Le Grand, D. Piachaud (eds.) *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Choffé, T. (2001) Social Exclusion: Definition, Public Debate and Empirical Evidence in France, in D. G. Mayes, J. Berghman, R. Salais (eds.) *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Commins, P. (1995) Social Exclusion in the Context of the European Union's Third Poverty Programme. *Družboslovne razprave* 11(19-20): 137-150.
- Faria, V. (1995) Social Exclusion and Latin American Analyses of Poverty and Deprivation, in G. Rodgers, C. Gore, J. Figueiro (eds.) *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Fassin, D. (1996) Exclusion, underclass, marginalidad. *Revue française de sociologie* 37(1): 37-75.
- Gallie, D., Paugam, S. (2004) Unemployment, Poverty, and Social isolation: An Assessment of the Current State of Social Exclusion Theory, in D. Gallie (ed.) *Resisting Marginalization: Unemployment Experience and Social Policy in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Hills, J. (2002) Does a Focus on „Social Exclusion“ Change the Policy Response?, in T. Burchardt, J. Le Grand, D. Piachaud (eds.) *Understanding Social Exclusion*. Oxford: Oxford University Press.
- Kronauer, M. (1998) „Social Exclusion“ and „Underclass“ – New Concepts for the Analysis of Poverty, in H.-J. Andress (ed.) *Empirical Poverty Research in Comparative Perspective*. Aldershot: Ashgate.
- Kunz, J. (2003) Where Is Platform 9 ¾? Understanding Income Security and Social Exclusion. A presentation at the CCSD/HRDC conference „Building a Social Inclusion Research Agenda“, March 28.
- Lenoir, R. (1974) *Les exclus: un Français sur dix*. Paris: Le Seuil.
- Levitas, R. (1996) The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony. *Critical Social Policy* 16(46): 5-20.
- Levitas, R. (1998) *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. London: MacMillan Press.
- Mack, J., Lansley, S. (1985) *Poor Britain*. London: George Allen & Unwin.
- Marshall, T.H. (1950) *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nolan B., Whelan, C. (1996) *Resources, Deprivation and Poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- Paugam S. (1995) The Spiral of Precariousness, in G. Room (ed.) *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Paugam S. (1996) Poverty and Social Disqualification: A Comparative Analysis of Cumulative Disadvantage in Europe. *Journal of European Social Policy* 6(4): 287-304.

- Poggi, A. (2003) Does Persistence of Social Exclusion Exist in Spain. *Universitat Autònoma de Barcelona, Department of Applied Economics*.
- Porter, F. (2000) Social Exclusion: What's in a Name? *Development in Practice* 10(1): 76-81.
- Rodgers, G., Gore, C., Figueiro, J. (eds.) (1995) *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: International Institute for Labour Studies.
- Room, G. (1995) Poverty and Social Exclusion: The New European Agenda for Policy Research, in G. Room (ed.) *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Room, G. (1999) Social Exclusion, Solidarity and the Challenge of Globalization. *International Journal of Social Welfare* 8(3): 166-174.
- Saraceno, C. (2001) Social Exclusion: Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept. Paper presented at the conference on „Social Exclusion and Children”, Columbia University, 3-4 May.
- Saunders, P., Tsumori, K. (2002) Poor Concepts, 'Social Exclusion', Poverty and the Politics of Guilt. *Policy* 18(2): 32-37.
- Silver, H. (1994) Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms. *International Labour Review* 133(5-6): 531-578.
- Šućur, Z. (2006) Siromaštvo, višedimenzionalna deprivacija i socijalna isključenost u Hrvatskoj. *Revija za sociologiju* 36 (3-4): 131-147.
- Touraine, A. (1992) *Inegalités de la société industrielle, exclusion du marché*, u J. Affichard, J. B. de Foucauld (eds) *Justice sociale et inégalité*. Paris: Esprit.
- Townsend, P. (1979) *Poverty in the United Kingdom*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Tsakoglou, P., Papadopoulos, F. (2002) Aggregate Level and Determining Factors of Social Exclusion in Twelve European Countries. *Journal of European Social Policy* 12(3): 211-225.
- Vleminckx, K., Berghman, J. (2001) Social Exclusion and the Welfare State: An Overview of Conceptual Issues and Implications, in D. G. Mayes, J. Berghman, R. Salais (eds.) *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- European Social Policy 12(3): 211-225.
- Vleminckx, K., Berghman, J. (2001) Social Exclusion and the Welfare State: An Overview of Conceptual Issues and Implications, in D. G. Mayes, J. Berghman, R. Salais (eds.) *Social Exclusion and European Policy*. Cheltenham: Edward Elgar.

Abstract:

Attractiveness of the social exclusion is not correspondent with its conceptual and theoretical establishment. The article explores different problems of defining social exclusion, basic approaches as well as efforts for conceptual operationalization. The author pays particular attention to differentiating social exclusion from other concepts or approaches, especially its separation from poverty, as early use of the exclusion concept appeared as substitute for poverty. The author analyses advantages and disadvantages of the conceptual turn towards social exclusion. One of its advantages is that enables easy shifting from one discourse or paradigm to another. Different meanings and causes of social exclusion as well as models of social integration are being analysed through three paradigms: solidarity, specialization and monopoly. Until now there have been different efforts for operationalization of the social exclusion. The author argues that only the combination of inadequate distributional and participative dimensions can serve as an indicator for social exclusion. Also the article emphasizes need for more systematic analysis of indicators of exclusion. The concept of social exclusion has merged the material and socio-psychological aspects of the living standard. Tendencies within European social policy to replace the term poverty with exclusion are not fully justified. Social policy needs to maintain both approaches so that it can direct its instruments towards risk groups and prevent poverty to end with marginalization and limited social participation.

Key words: social exclusion, poverty, marginalization, distributional and participative dimensions, social integration, deprivation, inclusion